

med Şah Kaçar zamanında, diğeri Nâsirüddin Şah döneminde İran'ın güneyine yapılan ve *Dü Sefernâme ez Cenûb-i Îrân der Sâlhâ-yi 1256-1308* adıyla yayımlanan (nşr. Seyyid Ali Âl-i Dâvûd, Tahran 1368 hş.) iki devlet görevlisinin seyahatnâmesi gösterilir. Safevîler zamanında başlayan İranlılar'ın Batı ile ilişkileri Kaçarlar döneminde hızla gelişmiş ve birçok devlet görevlisi, öğrenci ve aydın yurt dışına geziye çıkmıştır. Bu tür seyahatnâmelerin başlıcaları Nizâmüssaltana Acudanbaş-yı Feth Ali Şah'ın 1838-1839 yıllarında Avusturya, Fransa ve İngiltere'ye yaptığı seyahati anlattığı *Sefernâme-yi Nizâmü's-salâtana'sı*, Ferruhhan Emînüddeve'nin seyahatnâmesi (*Maḥzenü'l-veḳāyi'*), Kaçar Şahı Nâsirüddin Şah'ın üç Avrupa gezisinin izlenimlerinin kaleme alındığı seyahatnâmeleri, Muzafferüddin Şah'ın Avrupa gezisinin anlatıldığı *Sefernâme-yi Firengistân*'dır. Bunların çeşitli baskıları yapılmıştır (Hanbâbâ, III, 3023-3024, 3027-3029; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, XII, 188). Ayrıca Muînüssaltana Muhammed Ali Han'ın *Sefernâme-yi Şikâgo'su* (Paris 1318 hş.), Hac Muhammed Ali b. Muhammed İsmâil Pirzâde-yi Nâin'in *Sefernâme-yi Pâris'i* (Tahran 1316 hş.), Şeyhürreîs Ebû'l-Hasan Mirza'nın *Sefernâme-yi İstânbûl'u* (Âgâ Büzürg-i Tahrânî, XII, 185), Mirza Fazl Ali Tebrîzî'nin *Sefernâme-yi Avrûbâ'sı* (1328) ve Mirza Senglâh-ı Horasânî'nin *Seyâhatnâme-yi Senglâh'ı* (Tebriş 1295) burada sayılabilir (a.g.e., IX, 836; XII, 185-188, 269; Yahyâ Âryanpûr, II, 281).

Abbas Mirza zamanında Avrupa'ya ilk öğrencilerin gönderilmeye başlanmasıyla Batı ülkelerine seyahat eden İranlılar bu seyahatlerini yazmaya başladılar. 1811-1815 yılları arasında İngiltere'ye giden, Tahran'da İran'ın ilk gazetesini çıkaran (1836) ve modern İran tarihinde çok önemli bir kuma sahip ilk seyahatnâmeyi yazan Mirza Sâlih-i Şîrâzî'nin Avrupa seyahatlerini kaleme aldığı eseri Farsça seyahatnâmelerinin en önemlilerinden biri sayılır. Şîrâzî'nin eseri konu edindiği İngiliz ve İran yâşantısının farklarını anlatması, Meşrutîyet hükümetini ve parlamenter sistemi tavsiyeyle İran edebiyatında bir ilktir (*Mecmû'a-i Sefernâme-hâ-yi Mirzâ Tâlib-i Şîrâzî*, nşr. Gulâm Hüseyin Mirza Sâlih, Tahran 1364 hş.). İran'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Meşrutîyet hareketleri İranlı aydınların birçok gezi yapmasına veya yenilikçi düşüncelerinden dolayı sürgüne gönderilmesine sebep olmuştur. XIX ve XX. yüzyıl İran edebiyatında seyahatnâme yazımı İran romancılığının doğmasına da yardım

etmiştir. Son dönem seyahatnâme yazarları arasında özellikle Seyyid Celâl Âl-i Ahmed, İbrâhim Bâstânî-yi Pârizî, Ali Asgar Muhâcir, İrec Efşâr, Mahmûd Devletâbâdî, Muhammed Ca'fer Yâ-Hakkî gibi yazar ve ilim adamları sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. Hüseyin Karaçanlı), Tahran 1370 hş., s. 4-19; Nâsir-ı Hüsrev, *Sefernâme* (nşr. M. Debîr-i Siyâkî), Tahran 1355 hş., neşredenin girişi, s. 3-29; Hâfız-ı Ebrû, *Zübde'tü'l-tevârih* (nşr. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî), Tahran 1372 hş., II, 666, 818-819; Abdürrezzâk es-Semerikandî, *Maṭla'u's-sa'deyn* (nşr. Muhammed Şâfi), Lahor 1360 hş., II, 454, 478; Devletşah, *Tezkire'tü's-şu'arâ'* (nşr. Muhammed Abbâsî), Tahran 1337 hş., s. 228; Rızâ Kulî Han Hidâyet, *Tezkire-i Riyâzû'l-'arîfin*, Tahran 1376 hş., s. 330; Mehdi Kulî Han Hidâyet, *Sefernâme Teşerrûf be Mekke-yi Mu'azzama*, Tahran 1960; Oruç Bey-i Beyât, *Don Jûân-i Îrânî* (nşr. G. le Strange, trc. Mes'ûd Recebnîyâ), Tahran 1338 hş., s. 4-49; Hânâbâ, *Fihrist*, III, 3016-3034; Yahyâ Âryanpûr, *Ez Şabâ tâ Nîmâ*, Tahran 2535 şş., II, 55, 253, 281, 395; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *Ez-Zer'â ilâ teşâñifi's-Şî'a*, Beyrut 1403/1983, IX, 318, 638, 836, 1046, 1155, 1182, 1203; X, 165-171; XII, 185-190, 269; XXII, 434; Zeki Muhammed Hasan, *Cihânger-dân-i Müselmân der Qurûn-i Vüştâ* (trc. Abdullah Nâsir-ı Tâhirî), Tahran 1366 hş., s. 1-14; Nevis Ahmed, *Hidemât-i Müselmânân be Coğrafiyâ* (trc. M. Hasan Gencî), Tahran 1368 hş., s. 4-16, 96; Adam Mez, *Temeddün-i İslâmî der Kâr-i Çehâr Rûm-i Hicrî* (trc. Ali Rızâ Zekâvetî Karagözlü), Tahran 1377 hş., s.15, 76; I. Y. Krachkowsky, *Târîh-i Neviştehâ-yi Coğrafiyâ-yi der Cihân-i İslâm* (trc. Ebû'l-Kâsım Pâyende), Tahran 1379 hş., s. 114; Abdülhâdî Hâirî, *Nehostin Ruyâ-ruyihâ-yi Endîsegerân-i Îrân bâ dû Ruye-yi Temeddün-i Burjuvâzi-yi Garb*, Tahran 1368 hş., s. 158-176; Buruzger, "Sefernâme", *Ferhengnâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1376 hş., II, 817-821; Zebîhullah Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi* (trc. Hasan Almaz), Ankara 2002, I, 28, 193-198; J. T. P. de Bruijn, "Nizârî Kūhistânî", *EP* (İng.), VIII, 83-84.

KAAN DİLEK

□ TÜRK EDEBİYATI. Hâtıranın bir alt türü olan seyahatnâme günlük, biyografi ve otobiyografiyle de yakından ilişkilidir. Türün en önemli malzemesi müellifin yazar yettiği coğrafyadaki olay, bilgi ve anlayış farklılığı gibi değişikliklerden bahsetmesidir. Bu durumun seyahatnâme yazarını bazan abartıya, hatta yalana ve uydurmaya sevkettiği de görülmüştür. Nitekim Batı'da yapılan araştırmalar bazı meşhur seyahatnâmelerin varlıklarını kısmen veya tamamen yazarlarının kütüphanesinde bulunan kitaplardan elde ettiklerine muhayyile ve ifade gücüne borçlu olduklarını ortaya çıkarmıştır. Osmanlı toplumunda savaş, memuriyet, iş bulma, sürgün, eğitim, irşad ve hac gibi vesilelerle seyahat edilmesine rağmen XIX. yüzyıla kadar oldukça az sayıda seyahatnâme kale-

me alınmıştır. Bunun en önemli sebebi, genellikle kişilerin bu yolculuklara farklı yerleri görmek ve anlatmak gibi bir maksatla çıkmamış olmalarıdır. Ayrıca Osmanlı toplumunda yolculuğun özellikle tahsilli kesim için hayatın bir parçası sayılması, seyahatlerin aynı medeniyet ve devlet sınırları içinde yapılmış olması da bu anlayışı desteklemiştir. Buna karşılık Pîrî Reis ve Seydi Ali Reis gibi denizciler, Mâcuncuzâde Mustafa ve Tımışvarlı Osman Ağa gibi esirler ise Osmanlı coğrafyası dışında geçen hayatlarını yazmışlardır. Bunların yanında evliya ve müridlerin hayatları dışında şahsî hayatın Türk-İslâm kültüründe kayda geçirilecek kadar önemli sayılması da etkili olmuştur. Osmanlı sultanlarının seferleri ve hayatları bile farklı gerekçelerle kaleme alınmıştır. Nihayet bunlara seyahatnâme veya hâtıra yazımının edebî bir tür olarak XIX. yüzyıl öncesi Türk edebiyatında yerleşmemiş olması da eklenebilir. Osmanlı ve İslâm medeniyetinde yolculuk hâtıraları çoğunlukla hasbihal, sergüzeştname, gazavatnâme, fetihnâme, menzîlnâme, tarih, tezkire, esâretnâme, sefâretnâme ve takrir gibi diğer türler içinde yer bulabilmiştir. Dolayısıyla bu gibi eserler farklı özellikler taşımaktadır. Meselâ her ikisi de Kanûnî Sultan Süleyman'a sunulmak üzere yazılmış olan iki eserden *Kitâb-ı Bahriyye*'yi Pîrî Reis, bilgi ve hâtıralarından coğrafi bir kitap oluşturmak ve okuyucuya faydalı olmak için kaleme almış, eserinde sade ve nesnel bir üslup kullanmışken Seydi Ali Reis *Mir'âtü'l-memâlik*'i okuyucunun aklından ziyade hissine ve merak duygusuna hitaben edebî ve şahsî bir üslupla yazmıştır. Yine Seydi Ali Reis, Hint seyahati izlenimlerinden yararlanarak oluşturduğu *Kitâbü'l-Muhîl*'inde okuyucuya zevk değil bilgi vermeyi hedeflemiştir. Osmanlı edebiyatında kısmen veya tamamen seyahatnâme niteliği taşıyan eserler şöylece gruplandırılabilir.

Yolculuğun Esas Alındığı Seyahatnâmeler. Bu eserlerin amacı görülen ve yaşanılan farklılıkları okuyucuya anlatmak, bu arada onu eğlendirmek, meraklandırmak ve heyecanlandırmak kadar üslûbun izin verdiği ölçüde bilgilendirmektir. Bunlar arasında Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinin bazı kısımları, bazı yönleriyle Murâdî'nin *Gazavat-ı Hayreddin Paşa'sı* (haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İzmir 1995), Seydi Ali Reis'in *Mir'âtü'l-memâlik*'i (haz. Mehmet Kiremit, Ankara 1999), Tımışvarlı Osman Ağa'nın anıları (haz. Harun Tolasa, Konya 1986; nşr. Esat Nermi Erendor, İstanbul 1998) ve Bayburtlu Zihnî'nin *Hikâye-i Ga-*

rîbe'si (haz. Saim Sakaoglu, Konya 1992) sayılabilir. Türk edebiyatında özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok seyahatnâme kaleme alınmış olup başlıcaları şöylece sıralanabilir: Ömer Lütfi, *Ümid Burnu Seyahatnâmesi* (İstanbul 1292); Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnâmesi* (haz. Belkis Altunış-Gürsoy, Ankara 2002); Mühendis Fâik, *Seyâhatnâme-i Bahr-i Muhîr* (İstanbul 1285); Bağdatlı Abdurrahman Efendi, *Brezilya Seyahatnâmesi* (haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul 1995); Mehmed Hurşid, *Seyâhatnâme-i Hudûd* (haz. Alaattin Eser, İstanbul 1997); Seyyah Mehmed Emin Efendi, *İstanbul'dan Asyâ-yı Vustâ'ya Seyahat* (İstanbul 1295); Ahmed Hamdi Efendi, *Seyahatnâme: Hindistan Svât ve Afganistan* (haz. Fatma Rezan Hürmen, İstanbul 1995); Sâdullah Paşa'nın Paris gezisiyle ilgili yazıları; Fâtih Kerîmî, *Avrupa Seyahatnâmesi* (haz. Fazıl Gökçek, İstanbul 2001) ve *Kırım'a Seyahat* (haz. Hayri Atas, İstanbul 2004); Sâdık el-Müeyyed Paşa, *Afrika Sahrâ-yı Kebîrinde Seyahat* (İstanbul 1314), *Habeş Seyahatnâmesi* (İstanbul 1322; haz. Mustafa Baydemir, İstanbul 1999); Selânikli Tevfik, *Musavver Hindistan Seyahatnâmesi* (İstanbul 1318); Muhammed Zahir Bigi, *Mâverâünnehir'e Seyahat* (haz. Ahmet Kanlıdere, İstanbul 2005); Karçınzâde Süleyman Şükrü, *Seyâhatü'l-kübrâ* (Petersburg 1907); Tabip Albay İbrâhim Abdüsselâm, *Yemen Seyâhatnâmesi ve Coğrafyâ-yı Nebâtî* (İstanbul 1324); Mehmed Mihri, *Sûdan Seyahatnâmesi* (İstanbul 1326); Şerefeddin Mağmûmî, *Seyâhat Hâtıraları* (Kahire 1908-1909); Mustafa Enis, *Avrupa Hâtıratım* (İstanbul 1327); Mehmed Enîşî, *Bir Denizci'nin Avrupa Günlüğü* (haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul 2008); Ahmed Midhat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevellân* (İstanbul 1307), *Sayyâdâne Bir Cevellân: İzmit Körfezinde Bir Mesîre-i Saydiyye*; Ali Cevad, *Almanya Seyahatnâmesi* (İÜ Ktp., TY, nr. 5093), *Felemenk Seyahatnâmesi* (İÜ Ktp., TY, nr. 5092), *Rusya Seyahatnâmesi* (İÜ Ktp., TY, nr. 5097); Ali Suad, *Seyahatlerim* (İstanbul 1332; haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul 1996); Mehmed Rauf, *Seyahatnâme-i Avrupa*; Ahmed Hâşim, *Frankfurt Seyahatnâmesi* (İstanbul 1333); Cenab Şahabeddin, *Hac Yolunda* (İstanbul 1325; haz. Hülya Erdem, İstanbul 1996), *Âfâk-ı Irâk* (haz. Bülent Yorulmaz, İstanbul 2002), *Avrupa Mektupları* (İstanbul 1335); Hüseyin Kâzım Kadri'nin Almanya, Londra, Moskova, Viyana seyahatnâmeleri (İstanbul 1991); Ahmed Refik (Altınay), *Kafkas*

Yollarında Hâtıralar ve Tahassüsler (İstanbul 1919); Ubeydullah Efendi, *Malta, Afganistan ve İran Hatıraları* (haz. Ömer Hakan Özalp, İstanbul 2002); Ahmed İhsan Tokgöz, *Avrupa'da Ne Gördüm?* (İstanbul 1307); İsmail Habip Sevûk, *Tuna'dan Batı'ya* (İstanbul 1935), *Yurddan Yazılar* (İstanbul 1943); Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları* (İstanbul 1936); Selim Sırrı Tarcan, *İsveç'te Gördüklerim: Şimal'in Üç İrfan Diyarı: Finlandiya, İsveç, Danimarka* (İstanbul 1940), *Yurt Dışında Londra'da Gördüklerim* (İstanbul 1948); Faliş Rıfka Atay, *Denizası* (Ankara 1931), *Tuna Kıyıları* (İstanbul 1932), *Taymis Kıyıları* (İstanbul 1934), *Bizim Akdeniz* (Ankara 1934), *Gezerek Gördüklerim* (Ankara 1970), *Hind* (İstanbul, ts.).

Esâretnâmeler. Osmanlılar'ın farklı bir medeniyetle temasını sefâretnâmelerden önce hikâye eden önemli eserlerdendir. Bunların bazılarında müellif, hâtıralarını yazma gerekçesini herkesin gidemeyeceği bir ülke ve medeniyette bulunma olarak göstermiştir. Mektup şeklinde kaleme alınmış olanlar dahil çok az esir yabancı bir ülkede başından geçenleri yazıya dökmüştür. Bazıları seyahatnâme niteliği taşıyan ve münşeat mecmualarında rastlanan bu mektupların yazılış sebepleri, ya müellifin içinde bulunduğu durumu dostlarına bildirmek istemesi ya da korsanlar tarafından kendisinden istenen fidyeyi memleketteki dostlarının yardımıyla temin ederek kurtulma arzusudur. Cem Sultan'ın Rodos, Fransa ve İtalya'da geçen on üç yıllık gurbet hayatını anlatan ve ilk neşri Mehmed Ârif tarafından yapılan *Vâkıât-ı Sultan Cem* (İstanbul 1330) Türk edebiyatında türünün ilginç örneklerindendir (eserin ilmî neşri Nicolas Vatin tarafından yapılmıştır, *Sultan Djem*, Ankara 1997). Malta korsanlara esir düşen Mâcuncuzâde Mustafa, 1007'de (1599) kaleme aldığı *Sergüzeşt-i Esîr-i Malta* adlı eserinde (haz. Cemil Çiftçi, *Malta Esirleri*, İstanbul 1996) esaret hayatını nisbeten ayrıntılı biçimde anlatır. Bir macera romanı gibi kaleme alınmış esâretnâmeler arasında Yûsuf Efendi'nin *Makâle-i Zindancı Mahmûd Kapudan Berây-ı Feth u Zafer-i Keşf-i Maltiz-i Lain-i Dûzah-mekîn* (Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 214, vr. 70^a-107^b; nşr. Fahir İz, *TM*, XIV [1964], s. 113-150) ve Tımsıvarlı Osman Ağa'nın *Bir Osmanlı Askerinin Sıradışı Anıları 1688-1700* (haz. Orhan Sakin, İstanbul 2007) gösterilebilir.

Sergüzeştname ve Hasbihal Türünde Yazılan Manzum Seyahatnâmeler. Bu türdeki

eserlerin önemli bir kısmında şairin amacı hayatta ve özellikle gurbette çektiği sıkıntıları anlatmaktır (bk. SERGÜZEŞTNÂME). Bunlar arasında Cemâlî'nin *Der Beyân-ı Meşakkat-i Sefer ü Zarûret ü Mülâzemet-i*, Alî'nin *Derdnâme'si*, Fânî'nin *Belâ-zede'si*, Güvâhî'nin *Gurbetnâme'si*, İsmâil Belîğ'in *Sergüzeştname-i Fakir be-Azîmet-i Tokat'ı*, Varvarî Ali Paşa'nın bir manzumesi, Bosnalı şairlerden Mîr Ali Rızâ İstolçevî'nin *Sergüzeşt-i Hakîr-i Pür-taksîr'i* ve III. Murad dönemi müelliflerinden Ahmed b. İbrâhim Tokadî'nin *Acâibnâme-i Hindustân'ı* sayılabilir. İzzet Molla'nın *Mihnet-keşân* adlı mesnevisi kendine özgü bir seyahatnâmedir (İstanbul 1269). Bayburtlu Zihni'nin *Sergüzeştname'si* de İzzet Molla'nın gibi şairin değişik olaylar karşısındaki tavrını, duygu ve düşüncelerini yansıtan manzumelerin toplandığı bir mecmuadır.

Hac Seyahatnâmeleri. Bunların çoğu hac kervanının güzergâhı (menâzil) ve hac ibadetinin usulüne uygun biçimde yerine getirilmesi (menâsik) konusunda okuyucuyu bilgilendirmek amacıyla kaleme alınmıştır. Sulhî, Bahrî ve Cûdî gibi şairler hac kervanının güzergâhını mesnevi ve kaside şeklinde kısaca tasvir ederken Abdurrahman Hibri, Kadri ve Mehmed Edib gibi yazarlar eserlerinde hac güzergâhı ve hacin ifası hakkında ayrıntılı bilgi verirler. Bunların yanı sıra genel kütüphanelerle özel kütüphanelerde yazarları bilinmeyen menâzil ve menâsik türünde birçok eser mevcuttur. Ahmed Fakih'in *Kitâbü Evsâfî mesâcidi's-şerife'si* (haz. Hasibe Mazioğlu, Ankara 1974) hac seyahatnâmelerinin ilk örneği sayılabilir. XVI. yüzyıl şairlerinden Fevrî hac yolculuğunu ve izlenimlerini arkadaşları Âşık Çelebi'ye yazdığı bir mektupta dile getirmiştir. Nâbî'nin oldukça sanat-kârane bir üslûpla kaleme aldığı *Tuhfetü'l-Haremeyn'i* (haz. Mahmut Karakaş, Şanlıurfa 1989) hac seyahatnâmelerinin en edebî olanıdır. Muhlisî-i Bosnevî, *Delîlül-menâhil ve mürşidül-merâhil* adlı eserinde Ege adaları ve Mısır üzerinden Mekke'ye yaptığı seyahat sırasında uğradığı menzilleri manzum olarak anlatır. XVIII. yüzyıl şair ve yazarlarından Seyyid İbrâhim Hanîf Bey'in kaleme aldığı *Hâsıl-ı Hacc-ı Şerîf li-menâzili'l-Haremeyn'i* muhteva bakımından önemli bir eser sayılmaz (bk. HAC [Literatür]). Tek nüshası Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde bulunan (Yazmalar, nr. 368) Hüseyin Vassâf'ın *Hicaz Hâtırası*, müellifin XX. yüzyıl başlarında gerçekleştirdiği hac ziyaretini günlük şeklinde ele alan, fotoğ-

raflarla zenginleştirilmiş bir eserdir (bk. Sarıkaya, sy. 10 [2006], s. 62-66).

Coğrafya ve Tarih Kitabı Niteliğindeki Seyahatnâmeler. Bölgelerin halkı, coğrafyası, tarihi, yönetimi ve kültürü hakkında bilgi içeren bu eserler seyahatnâme, coğrafya ve tarih türlerinin kesiştiği noktada yer alır. Bunların yazımında yolculuk notlarının dışında yazılı ve sözlü kaynaklardan elde edilen bilgiler de kullanılmıştır. Türk edebiyatında bu türdeki ilk eserler Orta Asya, Hindistan ve Çin coğrafyasında yapılmış seyahatleri anlatan Farsça kitaplardır. IX-XIII. yüzyıllarda Fars asıllı birçok müellif coğrafyayla ilgili eserlerini Arapça kaleme almış, Osmanlı âlimleri de Arapça ve Farsça eserleri XV. yüzyılda tercüme etmeye başlamıştır. Zekeriyâ el-Kazvî'nin 'Acâ'ibü'l-ma'â'lûkât adlı eseri büyük ilgi görmüş ve muhtemelen ilk defa Rükneddin Ahmed tarafından Türkçe'ye çevrilerek Çelebi Mehmed'e takdim edilmiş, ayrıca XVI. yüzyılda Sürûî Muslihuddin Mustafa tarafından tercüme edilmiştir. Mevcut bilgilere göre Türkler tarafından yazılan ilk seyahatnâmelerden biri Gıyâseddin Nakkaş'a aittir. Timur'un oğlu Şâhruh Mirza'nın 1419'da Çin hakanına gönderdiği heyet içinde yer alan Nakkaş seyahat notlarını 1422'de *Sefernâme-i Çin* adıyla kitap haline getirmiş, eseri Damad İbrâhim Paşa'nın isteği üzerine Çelebizâde İsmâil Âsım Acâibü'l-letâif adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1331). Bedreddin el-Aynî'nin 1421'de yazdığı 'İkdu'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân' coğrafya ve tarih sahasında olup 1725'te Abdüllatif Râzî tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Sirâceddin İbnü'l-Verdî'nin *Haridetü'l-acâ'ib ve feridetü'l-ğarâ'ib* adlı coğrafi kitabını 1466 yılında Mahmud Şîrvânî Türkçe'ye kazandırmıştır (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2051). İstahrî'nin *el-Mesâlikü'l-me-mâlik*'i ile İbn Hurdâzbih'in *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i Kanûnî Sultan Süleyman ve III. Mehmed dönemlerinde Türkçe'ye çevrilmiştir. Ali Ekber'in 1500-1510 yılları arasında Çin'e yaptığı yolculuğu anlatan *Hıttâ'inâme* (*Hıttâynâme*) 1516'da tamamlandıktan sonra önce Yavuz Sultan Selim'e, ardından Kanûnî Sultan Süleyman'a sunulmuş ve III. Murad devrinde *Kânûnnâme-i Çin ü Hitâ* (*Tercüme-i Kânûnnâme-i Hitâ ve Hoten ve Çin ve Mâçin*) adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Türk-Hint Devleti'nin kurucusu Bâbü'r Şâh'ın Çağatayca *Bâbürrnâme* adlı eseri (I-II, Ankara 1943-1946) tarih, coğrafya, seyahatnâme ve hâtıra türlerine ait özellikleri yanında sade ve samimi üslûbuyla hem otobiyografi hem seyahatnâme

hem de yıl yıl olayların anlatıldığı bir vekâyi'nâme niteliği göstermektedir. Orta Asya, Hindistan ve Çin coğrafyası hakkında XVI. yüzyılda kaleme alınan diğer bir eser, Anadolu defterdarlarından Seyfî Çelebi'nin (ö. 998/1590'dan sonra) *Kitâb-ı Tevârih-i Pâdişâhân-ı Vilâyet-i Hind ü Hitây u Keşmîr ve Vilâyet-i Acem ü Kaşgar u Kalmak u Çin ve Sâyir Pâdişâhân-ı Pîşîn ez Evlâd-ı Çengîz Han ve Hâkân u Fağfûr ve Pâdişâhân-ı Hindustân*'idir (nşr. Joseph Matuz, *L'ouvrage de Seyfî Çelebi: historien ottoman du XVIe siècle*, Paris 1968). III. Murad devri müelliflerinden Mehmed Suûdî Efendi'nin kaleme aldığı *Hâdis-i Nev* (*Târih-i Hind-i Garbi*) adlı eser coğrafyayla ilgili önemli bilgiler içermektedir (İstanbul 1142, 1292). Son dönem müelliflerinden Abdürreşid İbrahim'in *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişâr-ı İslâmiyye*'i de (İstanbul 1329-1331) burada anılmalıdır. XVI. yüzyılda Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-avâlim* adlı seyahatnâmesi (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1667), müellifin daha önce yazılmış coğrafya eserlerinden yararlanarak meydana getirdiği derleme-telif tarzındaki seyahatnâmelerin mevcut bilgilere göre ilkidir (haz. Mahmut Ak, I-III, Ankara 2007). Pîrî Reis, Ege ve Akdeniz kıyılarını dolaşarak elde ettiği bilgileri 927 (1521) yılında *Kitâb-ı Bahriyye* adı altında toplamıştır. Âlî Mustafa Efendi, *Hâlâtü'l-Kâhire mine'l-âdâtî'z-zâhire* adlı eserinde (nşr. Andreas Tietze, Wien 1975; haz. Orhan Şaik Gökyay, Ankara 1984) Mısır'ın arazisi, Kahire'deki caddeler, pazarlar, kahvehaneler, panayırılar, meslekler, giyecekler, yiyecekler, âdetler vb. hakkında tasvirî ve tenkidî bilgiler içerir. Seydi Ali Reis, *Kitâbü'l-Muhît fî ilmi'l-eflâk ve'l-ahbâr*'i (nşr. Fuad Sezgin, Frankfurt 1997) denizcilere yardımcı olmak amacıyla kaleme almıştır. Hayatının önemli bir bölümünü seyahat ederek geçiren Evliya Çelebi on ciltlik *Seyahatnâme*'sinde XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyası, devlet yöneticileri ve halkına dair ayrıntılı bilgiler vermektedir (bk. SEYAHATNÂME).

Tarih ve Biyografi Türünün Bir Parçası Olarak Yazılan Seyahatnâmeler. Bunları fetihnâme, rûznâme ve menzîlnâme başlıkları altında toplamak mümkündür. Bir sultan veya devlet adamının sefer, zafer ve yolculuklarını anlatan bu eserler tarih, biyografi ve seyahatnâme türlerinin birleştiği kitaplardır. Çoğunlukla sultanları, kaptanları, vezirleri merkeze alarak başkaları tarafından yazılmıştır. Osmanlı sultanlarının yolculuklarına dair az sayıda eser vardır. Yurt gezisine çıkan ilk sultan olan

II. Mahmud'un 1830-1839 yılları arasında ki beş seyahatinden ikisi vak'anüvis Sahhaflar Şeyhizâde Esad Efendi tarafından anlatılmıştır. Esad Efendi, *Sefernâme-i Hayr*'da (İÜ Ktp., nr. 5080) Çanakkale ve Edirne yolculuğunu, *Âyâtü'l-hayr*'da (Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 319) padişahın Tuna'ya yaptığı kırk günlük geziyi hikâye eder. Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinin anlatıldığı, yazarın kendi gözlemlerine dayanan rûznâme tarzında bir seyahatnâmeyi Ömer Fâiz Efendi kaleme almıştır. Edirne, Bursa gibi İstanbul civarındaki şehirlere geziler yapan Sultan Mehmed Reşad'ın Selânik, Üsküp, Priştine, Kosova ve Manastır'ı kapsayan yirmi iki günlük gezisi dönemin gazete ve mecmualarında anlatılmıştır (Cemal Kutay, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, İstanbul 1991). Sultan Reşad'ın Rumeli seyahatini Mevlüt Çelebi aynı adla yayımlamıştır (İzmir 1999). Başlığında menâzil, menzil, menzîlnâme, rûznâme, rûzmerre gibi isimler bulunan eserlerin bir kısmı da bu tür içinde ele alınabilir. Feridun Bey'in *Münşeât*'inde olduğu gibi birçok seferin menzîlnâmesi mecmualar içinde yer almaktadır. Bunlar arasında Çaldıran, Mısır, Rodos, Budin ve Almanya'ya yapılan seferler sayılabilir. Haydar Çelebi'nin *Rûznâme*'sinde Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran ve Mercidâbık seferleri anlatılmaktadır. Matrakçı Nasuh'un *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn* adlı eseri (haz. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara 1976), Kanûnî Sultan Süleyman'ın Bağdat seferinde uğradığı menzillerin minyatürlerini içerir. IV. *Sultân Murâd'ın Revân ve Tebriz Seferi Ruznâmesi*'nde (haz. Yunus Zeyrek, Ankara 1999) sultanın Eskişehir, Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Kars üzerinden Revan ve Tebriz'e yaptığı sefer gün gün anlatılmıştır. IV. Murad'ın 1638 yılında gerçekleştirdiği Bağdat seferinin menzîlnâmesi de bu türdendir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1608/6; ayrıca bk. Sahillioğlu, bibl.). XVIII. yüzyıl hazine kâtiplerinden Ahmed b. Mahmûd'un Prut, Mora ve Nemçe seferleri hakkında bilgi verdiği eseri de tarih-seyahatnâme türündedir.

Sefâretnâmeler. Siyaset ve tarih ilmine katkıda bulunmak için yazılmış resmî seyahatnâmelerdir. Bilindiğine göre Türk edebiyatındaki ilk sefâretnâme, 1665 yılında büyükelçi sıfatıyla Viyana'ya gönderilen Kara Mehmed Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Son sefâretnâme ise Abdürrezzâk Bâhir Efendi'nin 1845'te *Risâle-i Sagire* adıyla yazdığı Paris-Londra sefâretnâmesidir. Sefâretnâmelerin bir kısmı elçilerin

maiyetinde bulunan bir edip veya şair tarafından bazan manzum olarak kaleme alınmıştır. Sefâretnâmelerin en meşhuru 1720 yılında Paris'e gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in *Fransa Sefâretnâme-si*'dir (haz. Beynün Akyavaş, Ankara 1993; bk. SEFÂRETNÂME).

BİBLİYOGRAFYA :

D. R. Howard, *Writers and Pilgrims: Medieval Pilgrimage Narratives and Their Posterity*, Berkeley 1980; Babinger (Üçok), tür.yer.; B. D. Metcalf, "The Pilgrimage Remembered: South Asian Accounts of the Hajj", *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination* (haz. D. F. Eickelman - J. Piscatori), Berkeley 1990, s. 85-107; Abdülkerim Abdulkadiroğlu, *Kültürümüzden Esintiler*, Ankara 1997, s. 200-227; Zeki Arıkan, "Avrupa'da Türk İmgesi", *Osmanlı*, Ankara 1999, IX, 81-93; Menderes Coşkun, *Manzum ve Mensur Hac Seyahatnâmeleri ve Nâbi'nin Tuhfetü'l-Hameyn'i*, Ankara 2002; a.mlf., "Seyahatname ve Sefaretnameler", *Türk Edebiyatı Tarihi* (ed. Talât Sait Halman v.dğr.), Ankara 2006, II, 327-344; Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve'r-raḥḥâletü'l-müslimîn*, Cidde, ts. (Dârü'l-beyânî'l-Arabî); Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murad'ın Bağdad Seferi Menzîlnâmesi (Bağdad Seferi Harp Jurnalı)", *TTK Belgeler*, II (1965), s. 1-36; *TDİ* (Gezi özel sayısı), sy. 258 (1973); Orhan Şaik Gökyay, "Türkçede Gezi Kitapları", a.e., s. 457-467; Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud'un Yurt İçi Gezileri", *TTK Bildiriler*, XI (1994), IV, 1599-1605; Lokman Turan, "Türk Edebiyatında Seyahatnameler", *EKEV Akademi Dergisi*, I/1 Ankara 1997, s. 253-259; Baki Asiltürk, "Türk Edebiyatında Gezi Kitapları Bibliyografyası", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 2, İstanbul 2000, s. 209-240; Muzaffer Çandır, "Türk Edebiyatında Hatıra Türü ve Samet Ağaoğlu'nun Hatıra Kitapları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 9, Konya 2001, s. 53-82; Erhan Afyoncu, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I/2, İstanbul 2003, s. 101-172; Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", a.e., II/4 (2004), s. 163-211; Haluk Gökalp, "Bir Osmanlı Memurunun Hâl-i Pür-Melâli: Sergüzeşt-i İstoğevî", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIII/1, Adana 2004, s. 151-166; Melike Sarıkaya, "Hüseyin Vassâf'ın Hicaz Hatırası veya Bir Asır Öncesinin Hicaz Günlüğü", *Keşkül*, sy. 10, İstanbul 2006, s. 62-66.

MENDERES COŞKUN

SEYAHATNÂME

(سياحتنامه)

Evliya Çelebi'nin

(ö. 1096/1685)

on ciltten oluşan büyük eseri.

Eserin asıl adı *Târîh-i Seyyâh Evliyâ Efendi*'dir. Eser, Evliya Çelebi'nin 1630'lu yıllarda İstanbul'dan başlayarak 1092'ye (1681) kadar Osmanlı Devleti topraklarında ve komşu ülkelerde yaptığı seyahatleri

anlatır. *Seyahatnâme*, Osmanlı dünyasının geniş bir coğrafya panoraması ile yerleşim yapısını tarihî perspektiften verir ve yazarın seyahatle geçen hayatını içerir. Evliya Çelebi eserini hayatının son yıllarını geçirdiği Mısır'da yazmış, eser 1742'de Mısır'dan İstanbul'a Hacı Beşir Ağa'ya gönderilmiş ve onun tarafından çoğalttırılmıştır. Seyahatnâmesini bir nevi hâtırat şeklinde düzenleyen Evliya Çelebi'nin kimliği hakkında kaynaklarda ve resmî kayıtlarda bilgi yoktur. Bununla birlikte kendi eserinde yer alan bilgiler dışında onun varlığının izlerini gösteren iki belge ile dört duvar yazısı tesbit edilmiştir. Avusturya arşivinde bulunan belgelerden biri, onun 1665'te Viyana'ya giden elçi Kara Mehmed Paşa'nın maiyetindeki Osmanlı heyetinde müezzinlik göreviyle yer aldığını gösterir. Diğeri ise çok yeni bulunmuş Yunanca bir belge olup seyahatnin kolayca yolculuk edebilmesi için Tûrisinâ'da St. Catherine Kilisesi'nde verilen bir yol tezkeresidir. Duvar yazılarının biri Bulgaristan'da (Köstendil Camii, 1071/1661), ikisi Hersek'te (Foça Alaca Camii ve Atik Ali Paşa Camii, 1074/1663-64), bir diğeri Adana'dadır (1082/1671) (hayatı ve seyahatleri hakkında geniş bilgi için bk. *DİA*, XI, 529-532).

Seyahatnâme, müellifin birbirini izleyen seyahatlerine göre kronolojik sırayla düzenlenmiş ciltlerden oluşur. Ciltlere ayrılmakla birlikte bütünlük içinde bir yapı içerdiği dikkat çeker. I. cilt İstanbul, X. cilt Kahire olmak üzere iki cildi Osmanlı Devleti'nin iki büyük şehrine ayrılmıştır. Bunlardan birincisi yazarın doğduğu ve gençlik yıllarını geçirdiği yer, ikincisi yaşlılık döneminde yaşadığı şehirdir. Eserin bütününe çerçeve oluşturan bu iki ciltte her iki şehrin simetrik bir anlatımla ele alındığı ve cildin tamamını kapsayacak biçimde alt başlıklara ayrıldığı görülür. İstanbul'u izleyen ciltte Bursa ve Kahire'den önce Mekke'nin anlatılması ciltlerin genel düzeninin bütünlük oluşturan yapısını gösterir. Diğer ciltler ise coğrafya ağırlığına göre II. cilt Karadeniz, Gürcistan ve Doğu Anadolu; III. cilt Orta Anadolu, Suriye, Filistin, Balkanlar; IV. cilt Doğu ve Güneydoğu Anadolu, İran; V. cilt İran, Balkanlar ve Trakya; VI. cilt Sırbistan, Macaristan, Romanya; VII. cilt Almanya (Avusturya), Macaristan, Kırım, Dağıstan, Kafkasya; VIII. cilt Kırım, Yunanistan ve Arnavutluk'la, IX. cilt ise hac yolculuğuyla ilgilidir. Evliya Çelebi Batı Avrupa yolculuğunu kurmaca yolculuk olarak anlatır. Birinci defa 1074'te (1663-64) Uyar'ın fethinden sonra köleleriyle birlikte yola çıkıp Amsterdam'a kadar gider, ancak

şehre giremeyip bir günlük yol mesafesinden döner (VI, vr. 125^b-126^a). İkinci olarak ise 1075'te (1664-65) Viyana'da bulunduğu sırada Alman kralından izin belgesi (papinta) aldığını ve Almanya, İsveç, Danimarka, Hollanda ve Fransa'ya gittiğini söyler (VII, vr. 73^{a-b}). VI ve VII. ciltlerde yer verdiği bu seyahatinin üç yıl sürdüğünü belirtir (VII, vr. 181^b). Fakat bir iki yerleşim yeri hakkında klişe bilgiler, halk ve kralları hakkında da genel bilgiler vererek çok kısa olarak anlattığı bu seyahatleri planlamakla birlikte gerçekleştirememiş olduğu anlaşılmalıdır. Kurgusu bakımından da eser benzeri şekilde bütünlüğünü korur. Müellifin seyyah ve anlatıcı sıfatıyla eserin odağında yer alması ciltler arasında doğal bir bağ oluşturur. Bunun yanı sıra olay zincirlerinin değişik ciltlerde birbirine bağlı şekilde sürmesi, yazarın verdiği bilgilere, başından geçen olaylara, gördüklerine önceliği ve sonraki ciltlerde göndermeler yapması eserin bütüncül bir yapı içinde yazıldığını gösterir.

Seyahatnâme, Osmanlı Devleti'nin âdeti fizikî yapısının yazıya dökülmüş bir maketini ortaya koymak için kaleme alınmış bir eserdir. Bu sebeple seyyah yüzlerce şehir ve kasaba, binlerce köy gezmiştir. Türbe ziyaretleri de onun seyahat amaçlarından biridir. Anadolu'da ve Arap topraklarında pek çok türbe görmüş, eserinin sonunda anlamlı biçimde Mekke ziyaretine yer vermiştir. Gittiği şehirler anlatımının ana mekânlarıdır; bu şehirlere ulaşmak için geçtiği ya da yol üstünde konakladığı köy ve kasabalar ise ikinci derecede kalır. Her şehir ve yerleşim yeri Osmanlı yönetimindeki önemi ve o dönemdeki kapasitesi oranında yer alır. Bu bilgilere "evsaf" adı altında sistematik bir şema içinde yer verilir. Bu şema genellikle şehrin ya da yerleşim merkezinin idarî durumu ile başlar. Kalesi ve İslâm öncesi kısa tarihçesi, Osmanlılar tarafından alınışı, konumu ve genel görünümü, şehrin mahalleleri, adının kaynağı (genellikle halk etimolojisine dayalı olarak), önem sırasına göre camileri, mescitleri, çeşmeleri, medreseleri ve diğer eğitim kurumları, halkın eğitim düzeyi (âlimler, şairler, hekimler), hanları, tekeleri, mesireleri ve hamamları, çarşı pazar hayatı (bedesten, dükkânlar ve zanaat türleri), kahvehaneler ve sosyal yaşam, kadın ve erkek adları, giyim tarzları, yiyecek ve içecekler, halkın geçim kaynakları, üretim malları, iklimi ve türbeleri şeklinde bir sıra izler. Kale ile başlayıp türbelerin ziyaretleriyle sona eren bu genel çizgide her şehrin kendine özgü özelliklerinin yer